

Аграрний розвиток України, Росії та країн Європи у ХХ ст.

Т.П. Антонішина

ЄВРЕЙСЬКЕ ЗЕМЛЕРОБСТВО НА ПОДІЛЛІ У 20-х рр. ХХ ст.

Землеробство українського єврейства – особливий розділ у всій аграрній історії України. У 20-х роках ХХ ст. радянська влада провела ряд безпрецедентних заходів, спрямованих на соціальну реконструкцію єврейської маси, зменшення в її складі торгівельно-спекулятивного елемента та становлення єврейського виробничого класу, єврейського селянина, що зберігав би національну самосвідомість на засадах "цивілізації ідиш", пристосованої до радянського способу життя. Інструментами слугували численні єврейські колгоспи, національні ради, єврейські землеробські колонії.

Історіографія про єврейське сільськогосподарське життя в радянській Україні складає дуже важливу частину джерел з історії єврейства. Сучасні дослідження характеризуються глибоким та всебічним розглядом широкого спектру проблем пов'язаних із аграризацією юдеїв. Свій внесок у вивчення цієї теми роблять як єврейські так і українські дослідники. Найбільш вагомим результатів досягли О. Найман, Я.С. Хонігсман, І.Г. Самарцев, В.І. Гусєв, Ф.Я. Горовський [1]. В їх працях на основі широкого конкретно-історичного матеріалу аналізуються розвиток та занепад єврейського землеробства в Україні. З'ясовуючи суть, еволюцію, конкретні прояви і наслідки залучення національних меншин до землеробства, неможливо не згадати обширні і актуальні праці О. Козерода та В. Орлянського [2]. Актуальність вказаної теми доводять численні наукові праці, які сьогодні систематично виходять друком і проливають світло на білі плями спільної історії українців та євреїв. Перші підсумки процесу розвитку історіографії єврейської історії періоду непу в Україні були зроблені у праці О. Рафальського, що побачила світ 2000 року [3].

Мета статті – проаналізувати історію єврейського землеробства на Поділлі у 20-х рр. ХХ століття, виявити характерні тенденції його формування та особливості державної політики стосовно нацменшин та євреїв зокрема. Об'єктом дослідження є єврейське сільське населення Поділля. Предметом – форми та методи організації і функціонування єврейських сільськогосподарських підприємств на Поділлі в 20-х роках ХХ ст.

На території, що знаходились під контролем радянської влади, внаслідок політики воєнного комунізму населення зазнавало систематичного розорення. Продрозкладка поставила сільських жителів на межу голодної смерті, а заборона підприємницької діяльності та будь-якої купівлі-продажу цілком зруйнувала основи економічного життя мешканців містечок. Намагаючись зменшити економічну та соціальну напругу та врятувати більшовицький режим від краху, влада на початку 1920-х років здійснила

перехід до непу. Одним із основних положень цієї політики стало залучення єврейського населення до землеробства.

Саме на цей період припадає економічний та соціальний занепад містечка. Єврейське населення, а саме воно складало левову частку мешканців подільських містечок, зазнавало експропріацій з боку радянської влади. Вони були або відкритими, наприклад вилучення органами ДПУ коштовностей у населення. Або ж прихованими – у формі значно завищених податків, невмотивованих штрафів, створенні перешкод у розвитку приватного підприємництва. Процес витіснення єврейського крамаря і посередника через кооперацію і державну торгівлю посилювався. Збільшилось безробіття серед кустарів та ремісників. Переконаливо доводить цей факт доповідна записка замісника голови ДПУ УСРР Карлсона адресована секретарю ЦК КП(б)У Л. Кагановичу датована 1925 р.: "Двомільйонне єврейське населення що знаходиться в містечках, неухильно, всім ходом історії повинно стати жертвою нашої необхідної економічної політики. Наша боротьба в містечках і невеликих містах з дрібною буржуазією за володіння ринком, за безпосередній зв'язок з селянством з метою задоволення його продуктами нашої великої та дрібної промисловості – в загальному цілому є боротьбою із єврейськими масами, що майже цілковито втілюють цю буржуазію" [4, 49].

Проблема занепаду містечок дуже швидко із суто економічної перетворилася на політичну. Положення торговців, кустарів, служителів культу значно ускладнювало позбавлення їх всіх виборчих і соціальних прав: цих людей не брали на роботу, не реєстрували на біржі праці, позбавляли всю родину прав на державну медичну допомогу, на отримання житла, прийом дітей до навчальних закладів. Відсоток "позбавленців" досягав подекуди 60 з усього єврейського населення.

Загнане владою у глухий кут єврейське населення вступає до заборонених сіоністських організацій. Протистояння між сіоністами та більшовиками в першій половині 1920 рр. привело до масового виїзду євреїв із СРСР. Шість округів за цей час втратили від 50 до 75 відсотків єврейського населення. На початку 1920-х рр. з українських територій виїхали за кордон близько 200 тис. євреїв, кількість біженців не стала більшою оскільки радянський уряд вжив термінових заходів для штучного звуження емігрантського потоку [5, 372].

Сіоністи наголошували, що національна проблема зведена радянською владою до фізичного та морального знищення єврейських підприємців як ворожого класу. Правильність таких припущень доводить згадувана вже доповідна записка замісника голови ДПУ УСРР Карлсона: "...ми вважаємо, що питання пов'язані із єврейською дрібною буржуазією легко було б вирішити, якби в наявності було десять мільйонів євреїв. З яких частина саме в півтора чи два мільйона являла собою дрібну буржуазію. В такому

випадку боротьба з останньою витікала б з елементарних основ нашої політики і не викликала б жодних сумнівів, не змушувала б задумуватись про способи і методи. Проте вся серйозність становища полягає в тому, що з огляду на історичні об'єктивні причини, ця дрібна буржуазія втілює ?, якщо не більше єврейської маси що населяє Україну. Таким чином класове питання, виключно економічна боротьба перетворюється в боротьбу із національною одиницею. Оскільки це так, перед нами стоїть питання нейтралізації опозиційного руху з найменшими втратами для всієї єврейської маси в цілому" [4, 61].

Намагаючись знизити соціальну напругу, подолати катастрофічне безробіття єврейської нацменшини і прихилити її на свою сторону, влада в середині 20-х років стала провадити політику залучення єврейської бідноти до землеробської праці. В січні 1928 року президія ЦВК СРСР опублікувала постанову, за якою надавались виборчі права переселенцям – євреям з декласованої бідняцької частини "позбавленців", що перейдуть до землеробської праці на землях переселенського фонду [6, 162]. З кінця 1920-х рр. в Україну почали повертатись представники нацменшин, що покинули її під час громадянської війни. Влада впускала їх назад тільки за умови вступу у колгосп.

Заохоченням євреїв до роботи у сільському господарстві займались Центральна комісія у справах національних меншин, Голоvbюро евсекцій Відділу агітації і пропаганди при ЦК КП(б)У, Всеукраїнська Комісія із землеоблаштування трудящих євреїв при ВУЦВК (КОМЗЕТ) і громадська організація ТЗСТ. У положенні про КОМЗЕТ зазначалось, що він створений "Внаслідок вкрай важкого становища єврейського населення містечок і дрібних міст, що неорганізовано переходить до землеробства" [7, 3].

Важко переоцінити роль закордонних доброчинних організацій у відновленні та розвитку єврейського землеробства на Україні. З 1922 року в Радянській Україні почали створюватись єврейські сільськогосподарські колективи. Саме іноземні благодійники фінансували їх створення. Цю роботу провела американська корпорація "Агро-Джойнт" сумісно із "Озетом" – спілкою землеустрою єврейських трудівників. Допомога єврейським землеробським колективам Поділля з боку "Агро-Джойнту" в 1924 – 1925 рр. склала 48 тис. дол. [8, 308]. Субсидувались також і єврейські переселенські колективи, що переміщувались на південь України.

В 19 округах України було організовано 129 єврейських колективів і 3238 одноосібних господарств. Із земельних фондів України було виділено 320 тисяч десятин землі, на які переселилось більше 80 тис. євреїв [9, 40]. Багато єврейських колгоспів створювались при містечках.

Залучення юдеїв до землеробства розглядалось радянською владою і як ефективний спосіб подолання безробіття серед мешканців містечок, і як важливий політичний крок. Красномовно про це свідчать підсумки зроблені комісією з обстеження політекономічного стану єврейських містечок: "Комісія вважає за необхідне визнати важливе політичне значення існування на Поділлі міцної сітки єврейських колгоспів і прийняти міри з надання їх існуванню більшої стійкості" [10, 3]. Однак, як слідує з документів, заснування нових колгоспів в

густонаселеному Поділлі себе не виправдовувало. Як типовий приклад розглянемо Кам'янецький округ, в якому на 1 грудня 1924р. проживало 551773 чол., з них українців – 473612, євреїв – 42696 чол. В окрузі нараховувалося 14 єврейських сільськогосподарських колективів із загальною кількістю 853 чол. що обробляли 760,51 дес. землі [10, 35]. На тлі соціального та економічного занепаду містечок це була лише незначна частина тих, хто хотів знайти альтернативу. Перехід до землеробства обіцяв повернення громадянських прав і матеріальну підтримку держави. Однак активний супротив українських селян, які споконвіку обробляли ці землі, нестача земельних ресурсів, змушували владу шукати інші шляхи виходу із ситуації що склалась. Цілком свідомо руйнуючи традиційний устрій життя подолян, партія організувала масове переселення містечкового єврейства для подальшої аграризації на Південь України – "ібервандерунг".

На Поділлі єврейські сільськогосподарські колективи займались переважно тютюнництвом, садівництвом, виноградарством тощо. Також в даному регіоні відсоток селян був вищим ніж в загальному по Україні. Згідно даних перепису проведеного навесні 1926 року в Проскурівському окрузі нараховувалось 1941 чол. євреїв-хліборобів або 16,4% від загальної кількості юдеїв вказаного округу. Кам'янецький округ налічував 2053 чол. землеробів – 16,9% із всього єврейського населення. В Тульчинському – 1792 чол. та 12,1% відповідно. Вінницький округ нараховував найменшу кількість євреїв зайнятих в сільському господарстві – 1154 чол. або 6,3%. Натомість Могилевський округ відзначався найбільшою питомою вагою селян єврейської нації: 3768 чол., що становили 31,6% [11, 30 – 31]. Цей округ нараховував 22 єврейських, 5 змішаних (євреї та українці) колгоспів, також в місті Могилеві існувало одне сільськогосподарське кооперативне об'єднання виноградарів та два змішаних об'єднання виноградарів в Ярузі та Ямполі і сільськогосподарське товариство в м. Бар [10, 15].

Заслугує на увагу коротка характеристика змішаного колективного господарства створеного в квітні 1924р. у містечку Жабинець Кам'янецького округу. Колгосп об'єднував 22 родини, з яких 16 були єврейськими, 6 – українськими. Разом – 82 чол. 190 десятин землі селяни арендували. Завдяки прискіпливому ставленню влади до соціального складу населення сьогодні напевно відомо, що серед сімей колгоспників налічувалось 8 вихідців з дрібних торгівців, 6 колишніх кустарів, робітників – 2 та 6 селян, очевидно мова йде про українські родини. Єврейська частина новонавернених хліборобів залишалась містечковими жителями. Справжньою проблемою для господарів стало те, що ледве не щороку їх переводили на нові землі які знаходились на великій відстані від містечка. Матеріальний стан колективу влада визначила як важкий, хоча інвентарем господарство було забезпечене. Аграрії утримували 25 корів, 8 коней, культиватор, молотилку, соломорізку, дві сіялки, 5 плугів, 7 борін. Поряд з цим міжнаціональні відносини в колективі залишали бажати кращого. З огляду на непрофесійність єврейських працівників, їх мешкання на відстані від господарства виникали постійні конфлікти. Українці висловлювали бажання вилучити у юдеїв землю та

перетворити колгосп на виключно український. Значно ускладнила ситуацію чистка колективу, в результаті якої було виключено 12 членів: 3 єврея та 9 українців [10, 53]. Це опис стандартного єврейського сільськогосподарського колективу на Поділлі зразка 1920-х років. Найкращим прогнозом для об'єднання такого типу є припущення що воно проіснувало до середини 30-х років, а потім було реорганізоване у виключно українське, а представники національної меншини емігрували на південь України або ж до Біробіджану.

На наш погляд показовою є статистика фінансових надходжень різних груп працюючого населення. Максимальний зарібок подільського кустаря у 1920-х роках становив 5-7 карбованців на тиждень, а середній – 3-4 крб. [10, 26] Один трудовий день єврейського колгоспника складав півтора карбованці і півтора кілограми овочів, що приблизно в три рази перевищувало звичайний зарібок в українському колгоспі. Тому українці (багато з них вільно говорили мовою ідиш) намагались влаштуватись на роботу в єврейські колгоспи і склали близько десяти відсотків їх членів [12, 162].

Наприкінці 20-х рр. в Україні було 94 єврейські сільські та 56 селищних рад, чисельність євреїв-селян перевищила 100 тисяч. До 1931 р. 95% єврейських господарств стали колгоспами. Цей відсоток був найвищим серед селян національних меншин України.

Однак скоро стало очевидним, що народ не звичний до сільського господарства, не може за декілька років змінити спосіб життя. У Вінницькій області в 1934 р. серед примістечкових колгоспників торгівлею займалися 47,4%, а землеробством – 3,9% чоловік.

Отже, розглянувши окремі приклади здійснення аграризації подільського єврейського населення, можна зробити висновок, що влада здійснила цей крок вимушено з метою подолання економічної кризи та тотального безробіття у містечках, а також для зміцнення власних позицій серед однієї із найбільших національних меншин України. В свою чергу євреї були позбавлені свободи вибору. Перехід до землеробства був єдиною змогою для багатьох уникнути голодного існування та тавра нетрудового елементу. Перетворення були здійснені без належної підготовки, без врахування реальної ситуації із кількістю незайнятої земельної площі на Поділлі, в досить складній економічній ситуації. Наслідком проведеної роботи були неорганізовані, непрофесійні та нетривкі колгоспні об'єднання містечкових євреїв. Продуктивна робота та великі прибутки для цих господарств були радше виключенням із правил аніж нормою. Єврейські колгоспи проіснували на Україні до початку Другої світової війни.

1. Горювський Ф.Я., Хонігсман Я.С., Найман А.Я. *Євреї України (Короткий нарис історії)*, в 2-х ч. – К., 1995; Самарцев І.Г. *Євреї в Україні на поч. ХХ ст.* // *МІЖ*. – 1994. – №4; Гусев В.І. *Ім ніколи не було лежко* // *Трибуна*. – 1994. – №7-8; Шашкевич Я. *Єврейсько-українські взаємини середини ХХІ – поч. ХХ ст.: періоди рівноваги* // *Слово і час*. – 1992. – №9.
2. Козерод О. *Євреї України в період непу*. – К., 2002; Орлянський В. *Євреї України в 20-30-ті роки ХХ сторіччя: соціально-політичний аспект*. – Запоріжжя, 2000.
3. Рафальський О. *Національні меншини України у ХХ*

- столітті: Історіографічний нарис. – К., 2000.
4. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГОУ)*. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2019.
5. Найман О.Я. *Історія євреїв України*. – К., 2003.
6. *Краткая еврейская энциклопедия / Ред. П. Орен, Н. Праг*. – Т. 8. – Іерусалим, 1996.
7. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУ)*. – Ф. 8. – Оп. 2. – Спр. 578.
8. *Винокурова Ф. "Джойнт" – сторінки історії. Оказание помощи еврейскому населению Подолии в ликвидации последствий гражданской войны и голода – документы, факты, цифры // "Штеттл": история и культура. Материалы науч.-практ. конференции*. – К., 1998.
9. Горювський Ф.Я., Хонігсман Я.С., Найман А.Я. *Євреї України (Короткий нарис історії)*, в 2-х ч. – Ч. II. – К., 1995.
10. *Державний архів Вінницької області*. – Ф. П-1. – Оп. 1-А. – Спр. 136.
11. *Современное состояние еврейских местечек и перспективы их экономического оздоровления*. – Каменец-Подольський, 1929.
12. *Исторический путеводитель "100 еврейских местечек Украины"*. – Выпуск 1: Подолия. – К., 1998.

Я.В. Балабай

ЗОВНІШНЯ СЕЛЯНСЬКА ОРЕНДА ЗЕМЛІ В УКРАЇНІ У ПЕРІОД НЕПУ

Оренда землі – це форма землекористування, за якою власник землі передає свою земельну ділянку іншій особі на визначений термін для ведення господарства за орендну плату. Основним протиріччям, яке стримувало розвиток сільського господарства у період непу, була невідповідність між кількістю землі, отриманою селянами внаслідок революції та наявною кількістю худоби та реманенту. Оренда землі, таким чином, виступала засобом, за допомогою якого у господарстві встановлювалася відповідність між площею земельної ділянки та наявними засобами виробництва (робоча сила, живий та мертвий реманент). В офіційних документах радянської влади неодноразово зазначалося, що основним елементом процесу розшарування в селі у період непу була не стільки земля, скільки торгівля, худоба та реманент, що перетворювались в знаряддя накопичення та експлуатації [1, 72]. Нестача засобів виробництва – худоби та реманенту була основною причиною здачі землі в оренду маломісними господарствами. Одним з перших і основних своїх завдань на селі у період непу радянська влада вважала допомогу селянству поповнити свій живий та мертвий реманент [2, 531]. Отже, земельна оренда – це важлива складова селянського землекористування, необхідна для розвитку продуктивних сил села.

Актуальність даної теми обумовлена місцем та значенням зовнішньої селянської оренди землі в Україні у зазначений період. Дозвіл земельної оренди мав місце саме у період непу – період, коли в економіці були задіяні ринкові механізми. Дослідження зовнішньої селянської оренди землі в Україні у період непу дозволить з'ясувати питання про місце і розміри зовнішньої селянської оренди землі, її вплив на соціально-економічний розвиток селянських господарств України у вказаний період. Вивчення зовнішньої селянської оренди землі в Україні у період